

سایه‌های روشن در داستان‌های

جلال آل احمد

جواد اسحاقیان

نشر گل آذین

۱۳۸۵

اسحاقیان. جواد، ۱۳۲۷ -

سایه‌های روشن در داستان‌های جلال آل احمد / جواد اسحاقیان.

تهران: گل آذین، ۱۳۸۴.

۱۹۲ ص. ۱ - (نقد و بازخوانی ادبیات داستانی؛ ۳)

شابک ۹۶۴ - ۷۷۰۳ - ۲۰ - ۱ - ISBN 964 - 7703 - 20 - 1

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه: همچنین به صورت زیرنویس. نمایه.

۱. آل احمد، جلال، ۱۳۰۲ - ۱۳۴۸ - نقد و تفسیر. ۲. داستانهای فارسی - قرن ۱۲ -

تاریخ و نقد. ۳. داستان‌نویسان ایرانی - قرن ۱۴ - نقد و تفسیر.

۲ س ۵۸ / PIR ۷۹۳۸ ۸ فا ۳ / ۶۲

کتابخانه ملی ایران ۸۴۰۳۸۹۰۴

نشر گل آذین

■ سایه‌های روشن در داستان‌های جلال آل احمد ■

نقد و بازخوانی ادبیات داستانی (۳)

جواد اسحاقیان

چاپ اول: ۱۳۸۵

شمارگان: ۲۰۰۰ نسخه

حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی: نشر گل آذین

طراح جلد: سعید زاشکانی

لیتوگرافی، چاپ و صحافی:

سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

شابک ۹۶۴ - ۷۷۰۳ - ۲۰ - ۱ - ISBN 964 - 7703 - 20 - 1

E-mail: gol_azin@yahoo.com

WWW.iketab.com

تهران: صندوق پستی: ۱۵۸۱-۱۶۳۱۵ تلفکس: ۶۶۹۷۰۸۱۷ تلفن ۶۶۹۷۰۸۱۶

تقدیم به آنان که رسم دارند

ایستاده بمیرند

ج. ۱.

فهرست

- سخن پیشین ۹
- واقع‌گرایی جامعه‌گرا در «از رنجی که می‌بریم» ۱۳
- دورنمای اجتماعی - ادبی ۱۳
- واقع‌گرایی سوسیالیستی در ادبیات داستانی ۱۷
۱. واقع‌گرایی جامعه‌گرا بر آرمان‌گرایی استوار است ۱۸
۲. واقع‌گرایی جامعه‌گرا از رمانتیسم نیز بهره می‌گیرد ۲۲
۳. واقع‌گرایی جامعه‌گرا بر خوش‌بینی به آینده استوار است ۲۷
۴. واقع‌گرایی جامعه‌گرا بر تصویر تیپ داستانی استوار است ۳۰
۵. واقع‌گرایی جامعه‌گرا، نگرشی تبلیغی - تهییجی است ۳۵

نقد جامعه‌شناختی «مدیر مدرسه»	۳۹
۱. ساخت اجتماعی - تاریخی اثر	۳۹
۲. ساخت روایی و فرهنگی اثر	۴۲
۳. ساختار شخصیت و اثر هنری	۵۷
نقد سبک‌شناختی «مدیر مدرسه»	۶۵
۱. محور جانشینی در سبک‌شناسی	۶۸
۲. محور همنشینی در سبک‌شناسی	۷۳
۳. لحن در سبک‌شناسی	۷۵
۴. ریتم یا هم‌داستانی نثر با لحن در سبک‌شناسی	۷۶
۵. طنز به عنوان مشخصه‌ی سبکی	۷۸
۶. کاربرد تعبیرات محاوره‌ای کنایی و تداول به عنوان مشخصه‌ی سبکی	۸۱
۷. تعبیرسازی و آرایه آفرینی به عنوان مشخصه‌ی سبکی	۸۲
۸. جادوی فعل به عنوان مشخصه‌ی سبکی	۸۴
۹. تکرار گفتار و پندار به عنوان مشخصه‌ی سبکی	۸۶
نقد تاریخی «نون و القلم»	۹۱
۱. نقد تاریخی باید بر اسناد و مدارک تاریخی استوار باشد	۹۱
۲. پیش‌داوری نویسنده در گزارش تاریخ	۹۷
۳. بی‌باوری آل‌احمد به نیروهای محرکه‌ی تاریخ	۱۰۰

۴. تأثیر باورهای دینی، سیاسی و فلسفی زمان بر ذهنیت نویسنده . ۱۰۵

نقد ساخت‌گرای داستان کوتاه «شوهر آمریکایی» ۱۱۷

۱. رمزهای کنشی یا روایی ۱۲۰

۲. رمزهای معنایی ۱۲۳

۳. رمزهای فرهنگی ۱۲۳

۴. رمزهای هرمونوتیک ۱۲۵

۵. رمزهای نمادین ۱۳۱

از نشانه‌ها تا ناخودآگاه متن در «پنج داستان» ۱۳۷

گلدسته‌ها و فلک ۱۴۱

خواهرم و عنکبوت ۱۴۴

جشن فرخنده ۱۵۰

شوهر آمریکایی ۱۵۲

سویه‌های ادبیت در «خونابه‌ی اثار» ۱۵۹

۱. اثر ادبی، تخیلی، تصویری و عاطفی است ۱۶۰

۲. اثر ادبی، فرازبان است ۱۶۲

۳. اثر ادبی، فرازمان است ۱۶۱

۴. اثر ادبی، اثری خودارجاع است ۱۶۵

۵. انباز شدن خواننده با اثر برای درک آن ۱۶۸

نمایه‌ی کسان	۱۷۳
نمایه کتاب و مطبوعات	۱۷۷
نمایه‌ی منابع	۱۸۱

www.ketab.ir

سخن پیمین

در ادبیات معاصرمان، جلال آل احمد نیز چون دکتر سیمین دانشور به چند اعتبار «یگانه» است: تنها نویسنده‌ای است که خاستگاه روحانی شیعی دارد و در خانواده‌ای پرورش یافته که به تعبیر سعدی همه‌ی قبیله‌ی او «عالمان دین بودند». پیش از آن‌که در ۱۳۲۳ به حزبی پیوندد که به ماتریالیسم - دیالکتیک و ماتریالیسم تاریخی اعتقاد دارد، در حوزه‌های نجف‌اشرف درس طلبگی می‌خوانده است. در این‌گونه رفتار اجتماعی، هرچند مقتضیات زمانه نقشی تعیین‌کننده داشته، باری تناقض میان آموزه‌های اجتماعی - سیاسی در حوزه‌های حزبی و حوزه‌های علمیه از یک سو و تضاد میان طبع ناآرام و ناپایداری فردی وی با اصول‌گرایی، انضباط و وفاداری حزبی از سوی دیگر، بر وی و آثارش، تأثیری ناگوار داشت. او سه سال بعد - چنان‌که از مجموعه داستان از رنجی که می‌بریم پیداست - به یکی از منتقدان جدی رهبری حزب بدل شد. نه پیوستن او به حزب مارکسیستی از سر اندیشه بود و نه گسستن از آن و تبدیل شدنش به خصم همان حزب نشانه‌ی آهستگی در کار سیاسی و وفاداری حزبی. تبی بود که زود عرق کرد و سوء تفاهمی بود که خوش بختانه برطرف شد. هرچه بود، گذشت اما نشانه‌های ناپایداری عقیدتی به صورت پیوستن به جریانات سیاسی ناپایدار و مشکوک و گسستن ناگزیر از آن‌ها در برخی آثارش مانند سرگذشت کندوها - که

به ظاهر ملی‌گرایانه می‌نماید - بازتاب یافته و نشان می‌دهد که آل‌احمد دیگر به هیچ جریان سیاسی امیدوار نیست. تجربه‌ی شکست در آزمون آموزه‌های سیاسی چپ، دیگر بار او را به ذهنیت چیره بر حوزه‌های علمیه نزدیک می‌کند و - چنان‌که در بررسی نون و القلم خواهد آمد - او را به این باور معتقد می‌سازد که تنها نجات‌بخش مردم، ظهور معصوم است.

سویه‌ی دیگر «یگانگی» آل‌احمد در کوشش وی برای یگانگی دو عنصر «روشنفکری» و «پیش‌حوزوی» است. لازمه‌ی عنصر نخستین، شک فلسفی و اجتماعی است؛ یعنی ضرورت بازنگری در هر آنچه از آموزه‌ها و باورهای دنیوی و اجتماعی هست و پیش‌شرط عنصر دوم، پافشاری بر جزمیت‌ها و باورهای آسمانی. بی‌گمان وی به قول داریوش آشوری «سنگین‌ترین و مؤثرترین وزنه‌ی قلم در ادبیات روزگار ما [دهه‌ی چهل] بود» و تأثیر آموزه‌های متناقض وی را در غرب‌زدگی و در خدمت و خیانت روشن‌فکران بر آثار برخی نویسندگان و منتقدان آن روزگار مانند تاریخ‌مدکر دکترا رضا براهنی به معنی اخص و دانشجویان و روشن‌فکران مذهبی به معنی اعم می‌توان ردیابی کرد. اما در برابر این اندازه‌شیدای آوازه‌گر، هیچ‌کس به اندازه‌ی او مخالف نیز نداشت؛ زیرا آل‌احمد به اعتبار نظری به محدوده‌هایی وارد می‌شد که در تخصص او نبود. چون به فلسفه‌ی تاریخ می‌پرداخت، روشن‌فکران صدر مشروطیت (آخوندزاده، طالبوف، آقاخان کرمانی) را «غرب‌زده» می‌خواند و مشروطیت و حکومت قانون را سوء تفاهمی که هرچه زودتر باید برطرف شود و مشروعیت را به جای آن پیشنهاد می‌کرد. این‌گونه موضع‌گیری بر تاریخ‌دانانی چون دکتر فریدون آدمیت البته گران می‌آمد که باور داشت «مشروطیت یعنی حکومت عقلانی با اصول؛ یعنی حکومت مسئول در تقابل خودکامگی فردی و دول نامسئول». باقر مؤمنی با توجه به دینامیسم تاریخ، مشروطیت را به‌عنوان شکلی از حاکمیت قانون

می‌ستود و آل‌احمد را متهم می‌کرد به این‌که به اعتبار تاریخ روشنگری در ایران، صد و پنجاه سال از تاریخ جنبش روشنفکری عقب است.

جهت دیگر «یگانگی» آل‌احمد در پرداختن به حوزه‌های متفاوت نویسندگی است. او در چهار گستره‌ی ناهمگون چیز می‌نوشت: نخست قصه و داستان که از دید و بازدید (۱۳۲۴) آغاز شده به سنگی بر گوری (۱۳۶۰) و مجموعاً ده اثر پایان می‌یابد. حوزه‌ی دیگر فعالیت وی تک‌نگاری و سفرنامه است که از اورازان (۱۳۳۳) آغاز می‌شود و به ولایت اسرائیل (۱۳۶۳) و مجموعاً پنج منوگرافی پایان می‌یابد. سومین زمینه‌ی کار توان‌فرسا و پیگیر آل‌احمد، مقاله‌نویسی است که از هفت مقاله (۱۳۳۳) آغاز شده و به در خدمت و خیانت روشنفکران (۱۳۵۶) و کلاً هفت مجموعه ختم می‌شود و سرانجام ترجمه‌های او از زبان فرانسه است که در آغاز به قصد یادگیری این زبان و سپس به هدف شناخت آثار و پدیدآوردندگان و به‌ویژه به نیت اثبات دیدگاه‌های فکری خود به فارسی برمی‌گرداند. این آثار از قمارباز داستایوسکی (۱۳۲۷) شروع شده به تشنگی و گشنگی نوشته‌ی اوژن یونسکو (۱۳۵۱) و مجموعاً ده اثر پایان می‌یابد. این آثار در بسیاری از موارد پس از درگذشت آن زنده‌یاد (۱۳۴۸) و در برخی موارد با همکاری دیگر یاران خود ترجمه و منتشر می‌شده است.

دیگر سوبه‌ی «یگانگی» آل‌احمد در زبان و نثر اوست. نثر وی در مقالات سنگین، گزارشی و روزنامه‌نگارانه است. جنبه‌ی خطابی دارد و ارشادی است. در داستان‌ها، نثر به اصطلاح تلگرافی، شلاقی و عصبی است! چون رعدوبرق می‌خروشد و می‌درخشد و هدفمندانه بر خواننده فروود می‌آید و می‌سوزاند و می‌گذرد. آنچه در این‌گونه نثر بر «یگانگی» آن دلالت می‌کند «من» مقاله‌نویس و «من» راوی است که سخت تک‌صدایی می‌نماید. در مقالات به عنوان معلم، استاد و مرشد متکلم وحده است و معارض ندارد و در داستان‌ها در مقام

نویسنده به هیچ‌یک از شخصیت‌ها مجال نمی‌دهد نکته‌ای خلاف نظر نویسنده بر زبان راند مگر این که به ضرورت آن را رد و گوینده‌اش را قانع و رسوای عام و خاص کند. در بسیاری از موارد مانند رمان نفرین زمین و داستان کوتاه شوهر آمریکایی آنچه از خرده‌گیری بر غرب‌زدگی هست، با آنچه به صورت تئوری در مجموعه‌ی مقالات غرب‌زدگی آمده، تفاوتی ندارد؛ یعنی پاره‌ای دیدگاه‌های اجتماعی نویسنده در مورد اصلاحات ارضی شاهانه یک بار در «غرب‌زدگی» به صورت نظری و دیگر بار در قالب رمان از زبان شخصیت‌هایی که تفاوتی باهم ندارند، بیان می‌شود. آنچه در داستان‌ها فراموش می‌گردد، زیبایی‌شناسی و نوع ادبی رمان و آنچه بر آن تأکید می‌شود، القای نظر است. در این حال، زبان مقاله به مرزهای کنترل‌شده‌ی داستان تجاوز کرده، انواع ادبی متفاوت به هم می‌آمیزد.

درباره‌ی آل‌احمد و آثارش کم نوشته شده است. یادنامه جلال آل‌احمد به پای‌مردی آقای علی دهباشی (۱۳۶۴)، نقد آثار جلال آل‌احمد نوشته‌ی آقای دست‌غیب (۱۳۷۱) به عنوان مجموعه و تحقیقاتی مستقل و آنچه از آقای محمود کیانوش درباره‌ی داستان‌های کوتاه آل‌احمد در بررسی شعر و نثر فارسی معاصر (۱۳۴۶) و آقای عابدینی در مجلدات صد سال داستان‌نویسی ایران (۱۳۶۶ - ۱۳۶۸) آمده همگی ارجمند و مقتنمند؛ اما آنچه ما به آن برخاسته‌ایم، خود از رنگی دیگر است. همه هم و غم من در این کتاب مصروف نقد و بازخوانی برخی آثار وی بر پایه‌ی نظریه‌های ادبی تازه است. من به سویه‌ها و ابعادی از آثار این نویسنده پرداخته‌ام که دیگران از آن غفلت ورزیده‌اند. کوشیده‌ام مرعوب آنچه درباره‌ی وی به حق و ناحق نوشته‌اند، نشوم و پست و بلند و سایه و روشن ذهنیت او را چنان که خود دریافته‌ام، بررسی و نقادی کنم.